

DÀRILIK ÁPIWAYI AYIR (ACARUS CALAMUS L.) ÓSIMLIGINIÑ DÀRILIK QASIYETI HÁM XALIQ XOJALIĞINDA QOLLANILIVI

Jangabaeva Aygul

Ilmiy basshi: doc

Saparbaeva Farangiz

Berdaq atındağı Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti Biologiya fakulteti Dárilik ósimliklerdi jetistiriw hám qayta islew texnologiyası qániygeligi 4-a kurs student

Annotatsiya: *Ózbekistan ósimlik dúnyası júdá baydır. Bul sıyaqlı ósimlikler shól, tawlar, adirler hám tegislikler , dárya jağalarında jaylasıp ájayip kórinisdi payda etedi. Mámlekettiñ bay ósimlik dúnyasında altı miñdan artıq hár qıylı ósimlikler bar bolıp olar arasında bir qansha dárilik ósimliklerde bar. Bunday shópler ekologik taza bolıp azıq-awqat, aromatik hám farmasevtika onımlerin islep shıǵarıw ushın shiyki zat sıpatında qollanıladi. Usı maqalada ápiwayi ayır ósimliginiñ biekologiyası hám onıñ plantatsiyaların jaratıw boyınsha agrotexnik ilajler hám ápiwayi ayır ósimligi shiyki zatların medicinada qollanıw haqqında maǵluwmatlar berilgen.*

Tayanısh sózler: *Prezident qararı, dárilik ósimlik, ápiwayi ayır, farmatsevtika, shiyki zat, tamırpaqal, japıraq, gúl, agrotexnika, suw, batpaq, efir mayı, pinen, kamfen, olimetin, vikalın, vikair.*

Ózbekstan Respublikası Prezidentinin' 2022-jıl 20-maydagi «Darilik osimliklerdi madeniy halda jetistiriw ham qayta islew hamde emlewde olardan ken paydalaniwdi sholkemlestiriw» haqqındag'ı pármanı qabıl etilgen bolıp, bul sıyaqlı pármanlar Mámleketimizde kóplegen dárilik ósimliklerdi jetistiriw hám olardıñ plantatsiyaların jaratıw imkaniyatların bermekte.

Ápiwayi ayır (*Acarus calamus L.*) kuchalalaslar - *Acaraceae* tuqımlasına tiyisli kóp jıllıq bir tuqım úlesli shóp ósimlik yesaplanadı. Tamırpaqalınıñ joqarı tárepinen japıraq toplamları ósip shıqqan. Japıraǵı qılısh tárizli bolıp uzınlıǵı 120 sm, tegis qırlı hám parallel tamırlanǵan boladı. Paqalı jasıl, tik ósiwshi, shaqalanbaǵan, úsh qırlı, japıraqsız. Paqalda 2 jinsli , sotada toplanǵan sarı gúller boladı. Sota konus tárizli bolıp, uzınlıǵı 4-12 sm. Gúl toplamı- sota, janınan 50sm uzınlıqta orawshı(qınlı) japıraq shıǵadı. Gúlorǵanı kórimisiz, ápiwayi, altı japıraqlı, atalıǵı 6ta , analıq túyini 3 xanalı, joqarıda jaylasqan. Miywesi uzınshaq, kóp tuqımlı, qızıl etli miywe tamırpaqal iysli(1-suwret).

1-suvret. Ápiwayı ayır - (Айр обыкновенный) *Acarus calamus*

Ápiwayı ayır (*Acarus calamus* L.) niñ ilmiy atı grek tilinen alınğan bolıp, <<kórimisiz>>, <<bezelmegen>> degen mağananı añlatadı. Ósimlikdiñ bul tariypi eramızdan aldınğı III ásrde Teofrast tárepinen táriyplengen. Bul kórimisiz, ash jasıl gúliniñ kórinisi menen baylanıslı.

Ayır tamırpaqalı quramında 5% shekem efir mayı, ashshı akarın glikozidi, aslawshı zatlar, smola hám 25,5% ge shekem kraxmal boladı.

MF XI ğa kóre barlıq tamırpaqalda 2,2%, qırqılğan hám parashok halındağı onimde 1,5% den kem efir mayı bolmawı kerek. Efir mayı quramındağı 1% pinen, 7% kamfen, 7% kalamen hám basqalar boladı.

Ayır preparatları ashshı- xosh iysli dári sıpatında ishtey ashıw hám as siñiriw protsesin jaqsılaw ushın isletiledi. Aldınğı waqtlarda búyrek, bawır hám ót qalta keselliklerin emlewde qollanılğan. Ayır tamırpaqalı parfyumeriyada hám azıq-awqat(likyor tayyarlawda) sanaatında da isletiledi. Ayır tamırpaqaliniñ efir mayı búyrek hám ót jolları tas keselligin emlewde hámde onıñ aldın alıwda isletiletuğın <<Olimetin>> preparatı, tamırpaqal untağı(porashogı) - asqazan hám ón eki barmaq jara keselliginde isletiletuğın << Vikalin>> hám << Vikair>> preparatları quramına kiredi. Ápiwayı ayır tamırpaqalınan tayarlanğan preparatlardan sozılmalı gastrit, asqazan hám on eki barmaqlı ishek asqınıwında, ásirese asqazan shiresi kislotalılıǵı kemeyiwinde ish ketiwdiñ hár qıylı túrlerinde hám as siñiriw sistemasınıñ basqa qolaysız jaǵdaylarında keń qollanıladı.

Ápiwayı ayır Ózbekistanniñ Samarqand walayatı aymaǵında tarqalğan. Aqpaytuğın yamasa áste aǵatuğın suwlarda, allyuvial (úlken darya suwlarınan támiynlenip turıwshı gront suwaları jaqın bolğan aymaqlarda, tómen darya terassalarında hám házirgi deltalarda formalanğan) topıraqlar, darya jaǵalarında, ırmaqlarda, kól hám daryalardıñ batpaqlasqan bólimlerinde ósedi.

Darya hám suw qorlarında suw kóleminiñ kemeyiwi yaki topraqta ızǵarlıqtıñ kemeyiwi ápiwayı ayır eginzarlarınıñ joǵalıp ketiwine alıp keledi.

Ápiwayı ayır suw jetispewshiligine tásirsheñ bolǵanlıǵı sebepli suw qorlarınıñ jagaları boylap 5-7 m keñliktegi ósimlik toparları payda boladı. Usi sebepli ápiwayı ayır ósimligi toparınıñ maydanı birneshe 10 kvadrat metrden aspaydı. Házirgi

waqıtta bul ósimlikten shiyki zat tez pát penen tayarlanıp atırǵanlıǵı sebepli onıń tábiyiy papulyatsiyalı keskin qısqarıp ketpekte. Ápiwayı ayır suw batpaq ósimligi bolıp, tirishilik formasına kóre gidro-gigrofit ósimlik. Respublikamız sharayatında ósimlikti, zavorlar ishinde, kóller átirapında nál-tamırpaqalınan egiledi.

Ósimlikti egiw aldınan ósip turǵan jerinen onı ajırıq (30x30) sıpatında alınıp, nál-tamırpaqalǵa ajratıladı. Shama menen hárbir ajırıqtan 20-30 dana nál-tamırpaqal tayarlanadı hám bul nállar mart-aprel aylarında suw jaǵalarındaǵı ılayǵa 15-20 sm shuqırlıqta egiledi. Ósimlik birinshi vegetatsiya jılında iykemlesiw basqıshın óteydi. 2-3 jıllarda tez kóbeyedi. Ónim 2-3 jıllarda tayyar jaǵdayǵa keledi.

Ápiwayı ayır shiyki zatların tayarlaw jaz hám kúz aylarında (iyun-sentyabr) batpaq hám sizot suwlar qurıǵan waqıtta ámelge asırıladı. Bunda ayır tamırpaqalın gewlep, geyde plug járdeminde qazıp alınadı, batpaq jerlerden bolsa ketpen menen jıynap alınadı.

Agrotexnik ilajlar óz waqtında joqarı dárejede alıp barılsa ónimdarlıq gektar esabına 25-30 centnerdi quraydı.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. B.YO.Tóxtaev, I.J.Abdımuxammedaliev, J.J.Aqseytov Dárilik hám aziqliq ósimliklerdiń plantacıyaların shólkemlestiriw hám shiyki zatın tayarlaw. Nókis <<Iımpaz>> 2021 (7-9)
2. Isaqov, T., & Mamatyusupova, R. (2022). MEDICINAL PROPERTIES OF ALOE PLANT. Science and Innovation, 1(7), 623-626.
3. Topvoldiev, T., Mirzayeva, Z. O. K., & Isaqov, T. T. O. G. L. (2021). GROWING BITTER WATERMELON IN UZBEKISTAN AND ITS HEALING PROPERTIES. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(4), 1433-1436.
4. Isaqov, T., & Esonova, I. (2022). MEDICINAL PLANTS WICH INCLUDED IN THE RED BOOK AND THEIR USE IN MEDICINE. Science and Innovation, 1(7), 428-433.
5. Isaqov, T., & Khasanboev, I. (2020). TECHNOLOGY OF CULTIVATION OF MEDICINAL PLANTS CONTAININ ESSENTIAL OILS. In МОЛОДОЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ: ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ (pp. 449-451).
6. Isaqov, T., & Esonova, I. (2022). QIZIL KITOBGA KIRITILGAN DORIVOR O'SIMLIKLAR VA ULARNING TIBBIYOTDA QO'LLANILISHI. Science and innovation, 1(D7), 428-433.
7. Isaqov, T., & Mamatyusupova, R. (2022). ALOE O'SIMLIGINING DORIVORLIK XUSUSIYATLARI. Science and innovation, 1(D7), 623-626.

8. Исаков, Т. Т. (2021). *CYNARA SCOLYMUS L.)* БИОЭКОЛОГИЯ РАСТЕНИЙ И АГРОТЕХНИКА РОСТА. Экономика и социум, (12-1 (91)), 1079-1082.

9. Исаков, Т. Т. (2021). БИОЛОГИЯ РАСТЕНИЙ МАКСАР (*CARTHAMUS L.*) И ЗНАЧЕНИЕ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ. Экономика и социум, (11-1 (90)), 1044-1047.

10. Исаков, Т. Т. (2021). ВИДЫ РАСТЕНИЙ АДОНИСА И ЛЕКАРСТВЕННЫЙ ПРЕПАРАТ. Экономика и социум, (12-1 (91)), 1075-1078

